

BOGUMIŁA WOJCIECHOWSKA-RATAJCZAK

EKONOMICZNE PRZESŁANKI ROZWOJU USŁUG PRODUKCYJNYCH DLA ROLNICTWA

W dyskusji nad poszukiwaniem dróg przezwyciężenia kryzysu żywnościowego w naszym kraju nie znajduje dotąd szerszego odzwierciedlenia problem doskonalenia systemu funkcjonowania sfery usług produkcyjnych dla rolnictwa. Tymczasem usługi produkcyjne zajmują ważne miejsce w kreowaniu możliwości wytwórczych naszego rolnictwa i angażują znaczny potencjał produkcyjny tego działu gospodarki żywnościowej. Dlatego też już dzisiaj, a tym bardziej w przyszłości, można je w większym niż dotąd stopniu wykorzystać jako płaszczyznę dalszej intensyfikacji i racjonalizacji działalności gospodarstw rolnych.

Przeświadczenie o konieczności i wysokiej efektywności produkcyjno-ekonomicznej rozwoju usług (produkcyjnych na obecnym etapie naszego rolnictwa wynika przede wszystkim z historycznych doświadczeń rolnictwa krajów wysoko rozwiniętych gospodarczo. Wskazują, one, że pod wpływem uprzemysłowienia i pogłębiania się społecznego podziału pracy poważnym zmianom jakościowym ulegają relacje w strukturze rzeczowej gospodarki żywnościowej na korzyść sfery usług. Również rolnictwo pod wpływem tych procesów staje się coraz bardziej usługochłonne. Współcześnie przyjmuje się nawet, że udział usług w strukturze nakładów produkcyjnych rolnictwa stanowi podstawowy miernik jego dojrzałości ekonomicznej¹.

O wysokich, potencjalnych możliwościach wykorzystania sfery usług produkcyjnych w dynamizowaniu produkcji i poprawie efektywności gospodarowania naszych gospodarstw rolnych decydują nie tylko prawidłowości obiektywne, ale także jej cele, skonkretyzowane w funkcjach

¹ Problematyce serwicyzacji rolnictwa pod wpływem rozwoju społeczno-gospodarczego poświęcone są m. in. następujące prace: M. Poharille, *Interwencjonizm w rolnictwie kapitalistycznym*, Warszawa 1965; B. Andrae, *Gospodarstwo uproszczone*, Warszawa 1967; G. Blohm, *Nowe zasady prowadzenia gospodarstw*, Warszawa 1969; *Rozwój integracji i kooperacji we współczesnym, rolnictwie zagranicznym* (praca zbiorowa), Warszawa 1973; F. Tomczak, *System obsługi produkcyjnej rolnictwa*, Warszawa 1974; A. Woś, *Związki rolnictwa z gospodarką narodową*, Warszawa 1975; B. Wojciechowska, *Usługi produkcyjne w procesie rekonstrukcji rolnictwa polskiego*, Poznań 1978.

ekonomicznych usług produkcyjnych. W naszej literaturze ekonomicznej, w zależności od przyjętego przedmiotu i zakresu analizy spotyka się wiele sposobów systematyzacja funkcji usług produkcyjnych dla rolnictwa.

W syntetycznym ujęciu można je jednak sprowadzić do trzech wzajemnie warunkujących się funkcji: intensyfikacyjnej, innowacyjnej i integracyjnej².

Funkcja intensyfikacyjna usług produkcyjnych wyraża się przede wszystkim w tym, że można je wykorzystać jako instrument zewnętrznego zasilania rolnictwa w te czynniki produkcji, których wzrost umożliwia pełne wykorzystanie czynników własnych gospodarstw. Dotyczy to zwłaszcza gospodarstw większych obszarowo oraz gospodarstw prowadzonych przez rolników starszych i kobiety. W tych gospodarstwach z reguły relacje pomiędzy zasobami ziemi oraz skumulowanymi zasobami pracy żywej i uprzedmiotowionej układają się na niekorzyść tych ostatnich. Sytuacja ta w warunkach wyłącznego stosowania własnej techniki produkcji nieuchronnie prowadzi do ekstensyfikacji gospodarowania, a w konsekwencji do niskiej produkcji z jednostki ziemi.

Oprócz aspektu ilościowego funkcja intensyfikacyjna usług produkcyjnych posiada także wielorakie aspekty jakościowe. Pierwszy z nich sprowadzić można do aktywnego oddziaływania usług na pogłębianie się społecznego podziału pracy w sferze wytwórczości rolniczej. W wyniku tego procesu wzrasta skłonność gospodarstw do upraszczania swej działalności, tj. rezygnacji z samoobsługi w wykonywaniu coraz większego zakresu czynności przed i poprodukcyjnych, a nawet bezpośrednio produkcyjnych. Upraszczenie to jest jednak możliwe tylko do granic określonych skłonnością jednostek usługowych do przejścia funkcji produkcyjnych wykonywanych dotąd przez gospodarstwa we własnym zakresie. Mówiąc inaczej, w sytuacji ograniczonych możliwości nawiązania stosunków kooperacyjnych z partnerami zewnętrznymi gospodarstwo zmuszone jest do zachowania wielostronnego charakteru produkcji i rozproszenia swego potencjału wytwórczego pomiędzy różne dziedziny działalności, nie zawsze nawet bezpośrednio związane z produkcją. W tych warunkach brak usług stanowi poważną barierę na drodze koncentracji i specjalizacji tak rolnictwa indywidualnego, jak i uspołecznionego,

² Do najbardziej reprezentatywnych publikacji z tego "zakresu można zaliczyć: D. Gołaj, T. Hunek, *Modelowe funkcje kółek rolniczych*, Wieś Współczesna 1966, nr 6; B. Strużek, *Rola spółdzielczości wiejskiej w społeczno-ekonomicznym rozwoju rolnictwa krajów socjalistycznych*, Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy 1968, nr 1; F. Tomczak, *Ekonomiczne podstawy systemu obsługi produkcyjnej rolnictwa*, Warszawa 1971; M. Mieszczankowstki, *Kółka rolnicze a przedsiębiorstwa kółek*, Życie Gospodarcze 1972, nr 47; A. Romanow, *Spółdzielnie kółek rolniczych w procesie modernizacji gospodarki chłopskiej*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej 1975, nr 5-6; *Rola kółek rolniczych w przeobrażeniach społeczno-gospodarczych wsi i rolnictwa* (praca zbiorowa), Kraków 1977.

a więc procesów, które z istoty swej sprzyjają wzrostowi i racjonalizacji produkcji rolniczej.

Kolejny aspekt jakościowy funkcji intensyfikacyjnej usług produkcyjnych wyraża się w ich zdolności do substytucji ekonomicznej czynników produkcji gospodarstw, a zwłaszcza siły roboczej. Problem ten obecnie w naszym rolnictwie ma coraz większe znaczenie. Wynika to nie tylko z rosnącej rangi rachunku ekonomicznego w decyzjach produkcyjnych, ale także z charakteru przemian strukturalnych gospodarstw rolnych. Jednym z ich skutków jest systematyczne zmniejszanie się zasobów pracy żywej i szybki wzrost kosztów jej produkcyjnego zastosowania. Zjawiska te, w sytuacji wymagającego się zapotrzebowania na żywność, zwłaszcza o wyższym stopniu przetworzenia, stwarzają obiektywną konieczność przechodzenia rolnictwa z intensyfikacji pracochłonnej do intensyfikacji kapitałochłonnej.

Zastępowanie zaś pracochłonnej techniki produkcji techniką kapitałochłonną jest jednak możliwe tylko do progu ekonomicznie uzasadnionej substytucji pracy żywej przez uprzedmiotowioną. Wiadomo zaś, że w gospodarstwach, zwłaszcza indywidualnych, próg tej substytucji jest bardzo niski, „ze względu na szereg występujących w nich barier strukturalnych, a zwłaszcza bariery obszarowej, dochodowej i kwalifikacji zawodowych. Ich przełamanie jest zaś możliwe poprzez zasilanie gospodarstw usługową techniką kapitałochłonną. Jej zastosowanie poprawia techniczne uzbrojenie pracy w gospodarstwie, a w konsekwencji nie tylko wzmaga intensyfikację produkcji, ale także wydajność pracy i w rezultacie — racjonalność wykorzystania własnych czynników wytwórczych.

Osiągnięcie tych potencjalnych korzyści ze stosowania usług produkcyjnych ma jednak miejsce tylko wówczas, jeśli realizują one także funkcję innowacyjną wobec gospodarstw. Walory tej funkcji wyrażają się przede wszystkim we wprowadzaniu i rozpowszechnianiu postępu technicznego. Wychodząc z założenia, że postęp techniczny polega na doskonaleniu środków produkcji, metod wytwarzania i samego produktu, którego rezultatem jest wzrost wydajności pracy i poprawa efektywności nakładów³, trudno przecenić rangę usług produkcyjnych w jego wdrażaniu do gospodarstw chłopskich. Przekonanie to wynika przede wszystkim ze wspomnianego już faktu, że technika usługowa w porównaniu z techniką własną gospodarstw z reguły reprezentuje wyższy organiczny skład kapitału. Wiadomo zaś, że współcześnie postęp techniczny w rolnictwie wyraża się głównie w przechodzeniu z pracochłonnych do kapitałochłonnych technik wytwarzania.

Spośród mnogości innych aspektów aktywnego wpływu usług produkcyjnych na procesy innowacyjne w rolnictwie warto podkreślić jeszcze

³ K. Ratajczak, *Ekonomiczna efektywność postępu technicznego w rolnictwie*, Poznań 1969 r., s. 43.

ich potencjalną zdolność do pobudzania dynamizmu innowacyjnego wśród rolników. Mechanizm postępu posiada bowiem elementy wewnętrznej samoregulacji w dążeniu do uzyskania równowagi w tym sensie, że poszczególne jego segmenty zmierzają do osiągnięcia stanu dojrzałości ekonomicznej tego ogniwa, które w danym okresie prezentuje relatywnie najwyższy poziom⁴. A zatem zastosowanie usług produkcyjnych, będących wyrazem postępu w jednej dziedzinie, wyzwała wśród gospodarstw skłonność do wprowadzania postępu w pozostałych działaniach produkcyjnych.

Wykorzystanie „efektu pokazowego” usług produkcyjnych jako nośnika postępu w gospodarce chłopskiej może być wysoce efektywne. Praktyka bowiem potwierdza, że jest to organizm ekonomiczny bardzo podatny na działanie środowiska zewnętrznego⁵.

Wiele możliwości w stymulowaniu dojrzałości ekonomicznej gospodarstw rolnych tkwi także w integracyjnej funkcji usług produkcyjnych dla rolnictwa⁶. Pogłębiający się społeczny podział pracy w gospodarce żywnościowej prowadzi do zmiany charakteru ekonomicznego rolnictwa. Z gałęzi wytwarzającej produkty finalne przekształca się ono w gałąź wytwarzającą surowce rolnicze. Jednocześnie staje się ono dziedziną coraz bardziej nastawioną na współdziałanie ze swym otoczeniem ekonomicznym, tj. z pozarolniczymi gałęziami gospodarki żywnościowej. Charakter i siła tych związków decyduje dzisiaj o dalszym rozwoju wszystkich sektorów naszego rolnictwa. Wiadomo zaś, że ogniwem pośredniczącym w rosnących i zarazem coraz bardziej złożonych -stosunkach kooperacyjnych pomiędzy rolnictwem a pozarolniczymi gałęziami gospodarki żywnościowej jest sfera usług produkcyjnych. Stąd też powinna stać się ona istotną płaszczyzną zespolenia, a nawet subsumpcji, tj. podporządkowania działań produkcyjnych gospodarstw realizacji celów gospodarki żywnościowej jako całości. W tym też sensie jednostki usługowe powinny występować w roli organizatora współdziałania pomiędzy poszczególnymi gospodarstwami rolnymi.

Z drugiej strony sfera usług produkcyjnych, w możliwym dla siebie zakresie, powinna także wywierać aktywny wpływ na kształtowanie działalności pozarolniczych ogniw produkcyjnych, zwłaszcza przemysłu tak kluczowego, jak i drobnego, w kierunku dostosowania charakteru i skali ich działalności do potrzeb rolnictwa. Jest ona bowiem w wielu dziedzinach partnerem silniejszym ekonomicznie aniżeli pojedyncze go-

⁴ W. Pytkowski, *Organizacja i ekonomika gospodarstw*, Warszawa 1976, s. 121.

⁵ W. Makarczyk, *Dyfuzja innowacji rolniczych w dwóch wsiach — wielkopolskiej i podlaskiej*, w: *Upowszechnianie nowości produkcyjnych wśród rolników*, Warszawa 1969, s. 42-71.

⁶ Istotą integracji w znaczeniu ogólnym jest scalanie odrębnych elementów, tzn. takie ich łączenie, aby współprzyczyniały się do powodzenia całości. Por. Z. Zieleniewski, *Wstęp do teorii organizacji i kierowania*, Warszawa 1972 s. 49.

spodarstwo, a więc partnerem, z którym jednostki przemysłowe mogą łatwiej i efektywniej prowadzić kooperację produkcyjną.

Jest jednak oczywiste, że możliwości oddziaływania usług produkcyjnych na społecznie pożądanym postępie produkcyjno-ekonomicznym rolnictwa i coraz silniejsze jego zespolenie z całą gospodarką żywnościową zależą w pierwszym rzędzie od wielkości i nowoczesności potencjału wytwórczego jednostek usługowych oraz stopnia jego zespolenia z potrzebami produkcyjnymi gospodarstw. Stąd też dalsze rozważania zmierzają do uzyskania odpowiedzi w kwestii, czy i na ile dotychczasowy poziom usług produkcyjnych świadczonych naszemu rolnictwu stwarza materialne podstawy realizacji ich potencjalnych funkcji ekonomicznych.

Wstępny pogląd na rozwój usług produkcyjnych w naszym rolnictwie można uzyskać na podstawie danych tabeli 1.

Zaprezentowane wielkości świadczą o znacznym wzroście usług pro-

Tabela 1

Usługi produkcyjne dla rolnictwa w latach 1970 - 1980 (ceny stałe)

Wyszczególnienie	1970	1975	1980	Dynamika 1980 : 1970 (w %)
Usługi w mln zł				
– ogółem	17160,9	29144,8	29932,4	174,4
– rolnictwo indywidualne	6037,0	12364,8	13550,5	224,5
– rolnictwo uspołecznione	11123,9	16780,0	16381,9	147,3
Usługi na 1 ha użytków rolnych w zł				
– ogółem	878	1506	1567	178,5
– rolnictwo indywidualne	381	907	1037	278,2
– rolnictwo uspołecznione	2998	2939	2713	90,5
Odsetek usług w wartości produkcji końcowej brutto rolnictwa				
– ogółem	5,6	7,9	8,2	146,4
– rolnictwo indywidualne	2,4	4,3	5,1	212,5
– rolnictwo uspołecznione	21,4	19,7	16,6	77,6

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Roczników Statystycznych GUS: 1971 r. - tab. 6 (550); 1975 r. - tab. 21 (112); 1976 r. - tab. 3 (322), tab. 6 (325), tab. 104 (423); 1981 r. - tab. 4 (371), tab. 15 (382), tab. 105 (472), tab. 1 (623), tab. 13 (635).

aukcyjnych w analizowanym okresie, tak w ujęciu globalnym, jak i w przeliczeniu na hektar użytków rolnych. Jeśli bowiem na każde 1000 zł rolniczej produkcji końcowej brutto w 1970 r. przypadało 50 zł usług, to w 1980 r. — już 82 zł. Świadczy to niewątpliwie o rosnącej randze usług w kreowaniu możliwości produkcyjnych naszego rolnictwa.

Zwraca jednak uwagę fakt, że wydatny rozwój sfery usług miał miejsce tylko w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych. W okresie tym średnioroczne tempo wzrostu ogółu usług produkcyjnych osiągnęło wskaźnik 14,0%, natomiast w drugiej połowie tych lat nastąpiła w zasadzie stagnacja działalności usługowej.

Godna podkreślenia jest również występująca w całym okresie badawczym tendencja szybszego wzrostu usług realizowanych w rolnictwie indywidualnym aniżeli w uspołecznionym. Jest to zjawisko jakościowo nowe, gdyż do 1970 r. znacznie szybszą dynamiką wzrostu cechowały się usługi świadczone dla rolnictwa uspołecznionego.

Wydatne zmniejszenie różnic międzysektorowych w nasyceniu usługami gospodarstw rolnych można ocenić pozytywnie, gdyż stanowi ono jeden z przejawów łagodzenia dotychczasowych różnic w zewnętrznych warunkach rozwoju poszczególnych sektorów naszego rolnictwa. Z drugiej jednak strony musi niepokoić fakt zmniejszania się, począwszy od 1976 r., wartości usług, tak w ujęciu globalnym, jak i w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych w rolnictwie uspołecznionym, tym bardziej, że oznacza ono zarazem znaczny spadek udziału usług w wartości produkcji końcowej brutto tego sektora. Jest to zaś sprzeczne z prawidłowościami znamionnymi dla rolnictwa wielkotowarowego w krajach wysoko rozwiniętych gospodarczo, gdzie udział usług w wartości produkcji rolniczej systematycznie wzrasta.

Również w naszym rolnictwie indywidualnym coraz bardziej nasila się bariera usług. Świadczy o tym nie tylko wspomniany już wyraźny spadek dynamiki wzrostu globalnej wartości usług produkcyjnych w drugiej połowie lat siedemdziesiątych, ale także, a może nawet przede wszystkim, systematyczny spadek udziału usług w nakładach materialnych pochodzących z zakupu na 1 ha użytków rolnych w tym sektorze. W 1980 r. wielkość ta wynosiła 16,6% wobec 21,3% w 1970 r. Oznacza to, że również w rolnictwie indywidualnym usługi produkcyjne zatraciły zdolność do dynamizowania wzrostu i przemian strukturalnych produkcji. Co więcej, słabsze tempo wzrostu usług aniżeli nakładów materialnych pochodzących z zakupu w gospodarstwach chłopskich, w warunkach coraz silniejszego związku komplementarnego pomiędzy tymi wielkościami, stanowi przejaw wyraźnego spadku zdolności dostosowawczych sfery usług do potrzeb tych gospodarstw.

Nasuwa się pytanie, jakie przyczyny zadecydowały o załamaniu się tendencji wzrostowej działalności usługowej w analizowanym okresie. Czy stanowiła ona efekt pogłębiającego się deficytu środków zaangażo-

wanych w tej sferze działania, czy też i na ile wadliwego modelu jej funkcjonowania?

Dla uzyskania poglądu w tej sprawie warto w pierwszym rzędzie przeanalizować ogólne tendencje towarzyszące rozwojowi potencjału wytwórczego sfery usług produkcyjnych, zilustrowane danymi ujętymi w tabeli 2. Dowodzą one, że na przestrzeni badanego okresu potencjał produkcyjny jednostek usługowych, mierzony zasobami majątku trwałego i liczby pracujących, systematycznie wzrastał. Dynamika tego wzrostu była zarazem nieco szybsza od wzrostu analogicznych wielkości w rolnictwie. W efekcie pewnej poprawie uległy relacje pomiędzy zasobami czynników wytwórczych gospodarstw rolnych i jednostek usługowych na korzyść tych ostatnich. Są to tendencje na ogół zgodne z prawidłowościami w tej dziedzinie, jednakże ach natężenie trzeba ocenić jako bardzo słabe, tak słabe, że nie zdołało ono w sposób istotny podnieść rangi usług produkcyjnych w zespole środków aktywnego oddziaływania na postępowe przeobrażenia strukturalne sfery wytwórczości rolniczej. Co więcej — można nawet stwierdzić, że w niektórych dziedzinach miejsce usług znacznie zmalało. Dotyczy to zwłaszcza ich roli we wdrażaniu postępu technicznego do gospodarstw.

Kształtowanie się współczynnika technicznego uzbrojenia pracy, uważanego powszechnie za miernik poziomu technicznego działalności dowodzi, że w analizowanym okresie działalność usługowa stawała się coraz mniej konkurencyjna technicznie względem działalności gospodarstw, zwłaszcza większych, silniejszych ekonomicznie.

Niski potencjał wytwórczy oraz spadającą atrakcyjność techniki usługowej nasiliło wiele ujemnych zjawisk w funkcjonowaniu sfery wytwórczości rolniczej jako całości. Pierwszym z nich jest rosnąca skłonność rolników do posiadania we własnym zakresie wszelkiego sprzętu rolniczego, a w tym nowoczesnych wysokowydajnych agregatów rolniczych, których wydajność techniczna znacznie przekracza możliwości absorpcyjne wielu gospodarstw. Prowadzi to z jednej strony do pogłębiania się braku równowagi na rynku maszyn rolniczych, a z drugiej — do obniżania produkcyjno-ekonomicznej efektywności ich wykorzystania.

Negatywnym skutkiem bliźniaczo podobnej techniki usługowej do techniki własnej gospodarstw jest również pozbawienie wielu z nich dostępu do nowoczesnej techniki bez ponoszenia nadmiernych nakładów inwestycyjnych. Ponadto słaba konkurencyjność techniczna usług wywołuje spadek zapotrzebowania rosnącej liczby gospodarstw, zwłaszcza w regionach cechujących się wysokim poziomem ekonomicznym rolnictwa, na niektóre usługi z zakresu mechanizacji prac rolnych wykonywanych prostym, niskowydajnym sprzętem. Pogłębia to nie tylko społeczne odczucie braku zgodności działalności usługowej z potrzebami rolników, ale także staje się istotną przyczyną malejącej efektywności wykorzystania sprzętu jednostek usługowych.

Malejąca atrakcyjność techniczno-ekonomiczna techniki usługowej w rolnictwie, przynajmniej w bliższej przyszłości zapewne jeszcze bardziej nasili się. Świadczy o tym chociażby wyraźny spadek w analizowanym okresie udziału jednostek obsługi w globalnych nakładach na inwestycje produkcyjne rolnictwa (por. tато. 2). Jest to również zjawisko sprzeczne z obiektywnymi prawidłowościami i nieuchronnie doprowadzi do spadku udziału sfery usług w zasobach potencjału wytwórczego gospodarki żywnościowej, a więc do dalszej jego deformacji strukturalnej.

Tabela 2

Potencjał wytwórczy jednostek obsługi rolnictwa³

Wyszczególnienie	1970	1975	1980
Wartość brutto środków trwałych w mld zł (ceny bieżące)	42,8	59,5	113,8
Udział jednostek obsługi w globalnych zasobach majątku trwałego w rolnictwie (w %)	4,9	5,4	7,1
Nakłady na inwestycje produkcyjne w mln zł (ceny bieżące)	6620,9	10771,0	12021,0
Udział jednostek obsługi w globalnych nakładach na inwestycje produkcyjne rolnictwa (w %)	19,8	14,9	12,3
Zatrudnienie w tys. osób	206	273	302
Udział jednostek obsługi w zatrudnieniu w rolnictwie (w %)	4,0	5,6	7,0
Techniczne uzbrojenie pracy^b w tys. zł			
– w jednostkach obsługi	207,8	217,9	276,8
– w rolnictwie	166,7	225,7	373,9

^a Uwzględniono potencjał wytwórczy jednostek usługowych kółek rolniczych i przedsiębiorstw podległych CZ Technicznej Obsługi Rolnictwa; ^b wskaźnik technicznego uzbrojenia pracy wyraża wartość brutto środków trwałych przypadająca na jednego zatrudnionego.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Roczników Statystycznych GUS: 1977 r. - tab. 78 (341), 1981 r. - tab. 87 (454), tab. 88 (455), tab. 89 (456) oraz Rocznika Statystycznego Gospodarki Żywnościowej 1980 r. tab. 5 (16) i tab. 19 (38).

Wszystko to oznacza zarazem, że w ostatnich latach znacznemu pogorszeniu uległy materialne warunki realizacji funkcji ekonomicznych usług względem rolnictwa. Kontynuowanie zaś tej tendencji w przyszłości nieuchronnie doprowadzi do pogłębiania się bariery usług na drodze wzrostu i racjonalizacji produkcji rolnej, a w konsekwencji do wzrostu trudności wyjścia naszego kraju z kryzysu żywnościowego.

Obok stanu i kierunku zmian globalnych zasobów potencjału wytwórczego sfery usług istotny i rosnący wpływ na jej efektywność wywiera

struktura rodzajowa usług. Jej charakter i tendencje zmian powinny być ściśle zespolone z potrzebami produkcyjnymi gospodarstw, zmieniającymi się pod wpływem wzrostu dojrzałości rolnictwa i całej gospodarki żywnościowej.

Praktyka jednak dowodzi, że naturalne procesy dostosowawcze sfery usług mogą być przyspieszane lub opóźniane głównie w zależności od charakteru i siły działania czynników systemowych, a wśród nich polityki rolnej. Liczbową ilustracją polityki rozwoju usług produkcyjnych w naszym rolnictwie lat siedemdziesiątych są wielkości ujęte w tabeli 3.

Tabela 3

Usługi produkcyjne dla rolnictwa w układzie rodzajowym

Wyszczególnienie	Wartość usług w mln zł (ceny bieżące)			Struktura usług w %			
	1970	1975	1980	1970	1975	1980	Dynamika 1980 : 1970
	Rolnictwo całkowite						
Usługi przemysłowe	6894,0	9990,3	19604,4	40,2	29,4	38,4	95,5
Usługi budowlane	3675,0	8220,6	14083,3	21,4	24,5	27,6	129,0
Usługi rolnicze	4458,9	8882,4	13963,3	26,0	26,1	27,3	105,0
Usługi transportowe	2133,0	6818,6	3423,6	12,4	20,0	6,7	54,0
Razem	17160,9	34011,9	51064,6	100,0	100,0	100,0	×
	Rolnictwo indywidualne						
Usługi przemysłowe	405,0	2938,8	5979,1	6,6	20,4	25,9	392,4
Usługi budowlane	323,0	3184,1	6933,0	5,3	22,0	30,0	566,0
Usługi rolnicze	3654,0	6403,3	9093,3	59,9	44,4	39,3	65,5
Usługi transportowe	1717,0	1903,8	1111,8	28,2	13,2	4,8	17,0
Razem	6099,0	14430,0	23117,2	100,0	100,0	100,0	×
	Rolnictwo uspołecznione ²						
Usługi przemysłowe	6489,0	7051,5	13625,3	59,0	36,0	48,7	82,5
Usługi budowlane	3352,0	5136,5	7150,3	30,5	26,2	25,6	83,9
Usługi rolnicze	733,0	2479,1	4860,0	6,7	12,7	17,4	259,7
Usługi transportowe	416,0	4914,8	2311,8	3,8	25,1	8,3	218,0
Razem	10990,0	19581,9	27974,4	100,0	100,0	100,0	×

Źródło: Roczniki Statystyczne GUS: 1974 r. - tab. 105 (422), 1981 r. - tab. 106 (372) oraz informacja Ministerstwa Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej.

Świadczą one przede wszystkim o dość równomiernym wzroście wszystkich rodzajów usług w badanym okresie, a w konsekwencji o stabilizacji ich struktury w rolnictwie całkowitym. Wyjątek stanowią jedynie usługi transportowe, których wielkość, tak w ujęciu względnym jak i absolutnym, wyraźnie spadła.

Utrzymywanie się dość stabilnej struktury rodzajowej usług produkcyjnych dla rolnictwa, w warunkach jego istotnych przeobrażeń tech-

niczno-ekonomicznych, jakie miały miejsce w latach siedemdziesiątych⁷, trzeba uznać za kolejny przejaw braku zdolności naszej sfery usług do przyspieszenia procesu pogłębiania się społecznego podziału pracy w rolnictwie. Co więcej — można nawet stwierdzić, że w analizowanym okresie pogłębiły się dysproporcje pomiędzy strukturą rodzajową usług a strukturą potrzeb gospodarstwa w tej dziedzinie. Wspomniano już, że wzrost dojrzałości ekonomicznej gospodarstw wyzwała w pierwszym rzędzie ich skłonność do korzystania z usług przed i poprodukcyjnych. Tymczasem obserwowany w badanym okresie wzrost tych usług był mały, że nie zdołał nawet doprowadzić do zarysowania się tendencji zmian strukturalnych działalności jednostek usługowych na ich korzyść.

Dotyczy to szczególnie usług przemysłowych, obejmujących prace z zakresu remontów i konserwacji (maszyn rolniczych, środków transportowych, narzędzi itd., a więc czynności, które warunkują sprawność techniczną i efektywność produkcyjnego majątku trwałego w rolnictwie. Dostępność tych usług dla gospodarstw w latach siedemdziesiątych wzrosła nieznacznie i w dalszym ciągu jest bardzo niska. Wystarczy wspomnieć, że wartość usług przemysłowych na 1000 zł maszyn i urządzeń technicznych oraz środków transportowych wynosiła w 1970 r. 64 zł, a w 1980 r. — 63 zł. Zważywszy, że stopień nowoczesności sprzętu rolniczego, a tym samym skala wymogów w zakresie kwalifikacji zawodowych i wyposażenia technicznego warsztatów remontowych znacznie wzrosły w tym okresie, to uzasadniona wydaje się teza o zaostrzeniu bariery usług remontowych.

Jeszcze trudniejsza sytuacja występuje w dziedzinie usług transportowych, których wielkość w drugiej połowie lat siedemdziesiątych systematycznie spadała. Zjawisko to pozostaje w ostrej sprzeczności z potrzebami gospodarstw. Wiadomo bowiem, że czynności transportowe stanowią podstawową pozycję w strukturze czasu pracy gospodarstwa rolnego⁸. Jednocześnie pod wpływem naturalnej skłonności do upraszczania działalności, kurczenia się zasobów pracy żywej oraz rosnących więzi ekonomicznych z rynkiem, gospodarstwa wykazują coraz większe zapotrzebowanie na usługi transportowe. W tej sytuacji ostry i stale pogłębiający się deficyt tych usług stanowi dzisiaj również jedną z poważnych barier na drodze rozwoju rolnictwa.

Szereg interesujących spostrzeżeń nasuwa się także na tle analizy

⁷ Problematyce przemian strukturalnych naszego rolnictwa w latach siedemdziesiątych poświęcone są m. in. następujące opracowania: *Osiągnięcia i problemy rozwojowe polskiego rolnictwa*, (praca zbiorowa), Warszawa 1975; K. Ratajczak, *Ekonomiczne podstawy i kierunki rozwoju rolnictwa w Polsce*, Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu, 1981, z. 109.

⁸ W końcu lat sześćdziesiątych czynności transportowe wynosiły niemalże 50% (budżecie czasu pracy indywidualnych gospodarstw rolnych. Por. J. Fereniec, *Usługi transportowe w rolnictwie*, Warszawa 1970, s. 50.

zmian strukturalnych usług produkcyjnych w układzie organizacyjno-własnościowym naszego rolnictwa. Dane tabeli 3 dowodzą, że w rolnictwie indywidualnym stosunkowo najszybciej wzrastały usługi budowlane i przemysłowe, w rolnictwie uspołecznionym natomiast najszybszą dynamiką wzrostu cechowały się usługi rolnicze.

Procesy te można ocenić korzystnie w tym sensie, że doprowadziły one do zbliżenia charakteru struktury rodzajowej usług w obydwu sektorach naszego rolnictwa, a tym samym do złagodzenia głębokich różnic międzysektorowych w nasyceniu pozarolniczymi usługami produkcyjnymi na niekorzyść rolnictwa indywidualnego, jakie miały miejsce u progu lat siedemdziesiątych.

Z drugiej jednak strony musi niepokoić spadek udziału usług przed i poprodukcyjnych w strukturze usług realizowanych w rolnictwie uspołecznionym. Jest to bowiem rolnictwo wielkotowarowe, z istoty swej nastawione na coraz szerszą współpracę ze swym otoczeniem ekonomicznym. Jednocześnie pogłębiający się społeczny podział pracy w tym sektorze nieuchronnie wywołuje wzrost jego usługochłonności w pierwszym rzędzie w pozarolniczych dziedzinach gospodarki i to w skali wielokrotnie wyższej w porównaniu z drobnotowarowym rolnictwem indywidualnym.

W dyskusjach na ten temat często przytacza się fakt, że gospodarstwa uspołecznione mają jednak również znacznie większe aniżeli gospodarstwa indywidualne możliwości pogłębiania stosunków kooperacyjnych we własnych ramach organizacyjnych, co skłania je do rezygnacji z usług w miarę umacniania własnego potencjału wytwórczego. Jako dowód przemawiający za słusznością tej tezy często przytacza się zjawisko tworzenia przez gospodarstwa uspołecznione, szczególnie w drugiej połowie lat siedemdziesiątych własnych zakładów budowlanych, remontowych, transportowych itd.

Jest to niewątpliwie próba całościowego rozwiązywania przez te gospodarstwa problematyki produkcji rolniczej łącznie z jej obsługą, lecz niekoniecznie jest ona najefektywniejsza. Rozwiązanie takie prowadzi bowiem do rozproszenia wysiłków organizacyjnych i dekoncentracji potencjału wytwórczego pomiędzy różne kierunki działalności gospodarczej, a tym samym hamuje obiektywny proces upraszczania i specjalizacji działalności produkcyjnej w rolnictwie. Zatem nasilającą się w ostatnich latach skłonność do tworzenia własnych zakładów usługowych przez sektor uspołeczniony trzeba traktować nie jako przyczynę, lecz jako skutek słabnącej dynamiki wzrostu pozarolniczych usług produkcyjnych,

Ciekawe refleksje nasuwają się także na itile analizy tendencji towarzyszących ewolucji usług rolniczych, zwłaszcza w rolnictwie indywidualnym. W stosunku do 1970 r. dynamika wartości tych usług (w cenach stałych z 1970 r.) wynosiła tutaj w 1975 r. — 150,2% a w 1980 r. — 145,9%. Oznacza to, że w latach 1975 -1980 usługi rolnicze cechowały

się tendencją spadkową i to w warunkach znacznego wzrostu potencjału wytwórczego głównego ich usługodawcy — spółdzielni kółek rolniczych⁹.

Szczegółowa analiza przyczyn tego procesu dowodzi, że obok takich zjawisk jak: uszczuplenie usługowego potencjału wytwórczego na skutek zaangażowania jego znacznej części w tworzonych w tym okresie zakładach gospodarstw rolnych spółdzielni kółek rolniczych czy też pogarszanie się kompleksowości i sprawności technicznej sprzętu rolniczego, istotną i rosnącą rolę odegrało tutaj nienadążanie zmian struktury rodzajowej usług rolniczych za preferencjami gospodarstw. Świadczy o tym spadek dynamiki wzrostu usług rolniczych w miarę przechodzenia do regionów i gospodarstw o wyższej dojrzałości techniczno-ekonomicznej¹⁰.

Dotychczas w naszej praktyce usługi traktuje się jako źródło zasilania gospodarstw, głównie w podstawowy sprzęt techniczny. Tymczasem rosnąca liczba gospodarstw w coraz większym stopniu dysponuje sprzętem tego typu we własnym zakresie. Oczekują zaś one od sfery usług wykonywania prac nowoczesnym sprzętem specjalistycznym. Jeśli zaś jednostki usługowe oferują usługi rolnicze o technice bliźniaczo podobnej do techniki własnej gospodarstw, to zatracają one zdolność do realizacji swych potencjalnych funkcji ekonomicznych.

Przyczynkiem do rozpoznania rangi tego problemu mogą być dane ujęte w tabeli 4. Potwierdzają one, że w naszym rolnictwie indywidual-

Tabela 4_

Usługi rolnicze na 1 ha użytków rolnych w zł, w gospodarstwach indywidualnych prowadzących rachunkowość rolną (ceny bieżące)^a

Lata	Wartość usług ogółem	Gospodarstwa o powierzchni ogólnej w ha				
		poniżej 3	3 - 7	7 - 10	10 - 15	15 i więcej
1970/71	600	1422	604	498	443	464
1975/76	1047	2021	1019	835	979	1034
1980/81	2084	3448	1908	1889	1948	1916

^a Usługi rolnicze są wielkością szacunkową, która obejmuje: prace z zakresu chemizacji i mechanizacji upraw polowych, przemiał, wypożyczanie środków produkcji oraz inne ogólne koszty prowadzenia gospodarstwa.

Źródło: Dane Roczników Statystycznych GUS: 1972 r. - tab. 60 (333), 1977 r. - tab. 71 (343), 1982 r. - tab. 22 (352).

nym występuje tendencja spadku wskaźnika usług rolniczych na 1 ha użytków rolnych w miarę przechodzenia do gospodarstw większych obszarowo. Na przykład w roku gospodarczym 1980/81 wskaźnik ten w go-

⁹ W latach 1975 -1980 wartość brutto środków trwałych tych jednostek wzrosła z 49,0 mld zł do 88,7 mld zł, czyli o 81,0 proc. a zatrudnienie z 205 tys. do 220 tys. osób, tj. o 7,3%. Źródło: Rocznik Statystyczny GUS 1981 r. — tab. 87 (454) i tab. 89 (456).

¹⁰ B. Wojciechowska, *Indywidualne preferencje w rozwoju usług produkcyjnych dla rolnictwa*, *Wiś Współczesna* 1979, nr 6, s. 78.

spodarstwach o powierzchni powyżej 15 ha w stosunku do gospodarstw o powierzchni poniżej 3 ha był niższy o 44,4%.

Tak więc zmiany w nasyceniu usługami rolniczymi gospodarstw według ich obszaru są podobne w swym charakterze do tendencji towarzyszących zmianom poziomu własnych zasobów pracy żywej i uprzedmiotowionej. Dotychczas bowiem jak już wspomniano w gospodarstwach koncentrujących swój obszar występuje zjawisko ekstensyfikacji gospodarowania na skutek pogorszenia się relacji ekonomicznych pomiędzy zasobami ziemi a skumulowanymi zasobami pracy żywej i uprzedmiotowionej. W tej sytuacji należałoby oczekiwać, że deficyt własnych zasobów pracy powinien być zniwelowany przez dopływ techniki usługowej. Okazuje się jednak, że dotąd nie stanowi ona skutecznego instrumentu przeciwdziałającego ekstensyfikacji produkcji w gospodarstwach większych.

Podstawowym warunkiem umacniania tej funkcji usług rolniczych jest nie tyle ich wzrost, ile przede wszystkim zmiana struktury rodzajowej, zgodnie z przeobrażeniami ekonomiki i organizacji gospodarstw zwiększających swój obszar. Chodzi tutaj o wyraźny podział ról pomiędzy gospodarstwami i jednostkami usługowymi w technicznej obsłudze produkcji rolniczej. Jednostki usługowe powinny stopniowo rezygnować z wszechstronnego wachlarza usług na rzecz specjalistycznego uprofilowaniu swej działalności, zwłaszcza w regionach o wyższej dojrzałości techniczno-ekonomicznej rolnictwa. Rolnicy tych regionów oczekują bowiem w pierwszym rzędzie usług specjalistycznych wykonywanych nowoczesnym sprzętem technicznym, oraz usług w zakresie prac monotonicznych, uciążliwych i szkodliwych dla zdrowia. Jedynie pod tym warunkiem model techniki usługowej może być harmonijnie zespolony z modelem techniki Własnej gospodarstw i tym samym modelem sprzyjającym kompleksowej mechanizacji produkcji rolniczej przy jednoczesnym zminimalizowaniu kosztów społecznych tego procesu.

Unowocześnienie i racjonalizacja struktury rzeczowej usług produkcyjnych dla rolnictwa, obok przyspieszenia tendencji zmian alokacji środków ma korzyść usług przed i poprodukcyjnych oraz specjalistycznych usług rolniczych, wymaga także głębokich przeobrażeń struktury podmiotowej sfery usług, tj. wydatnego wzrostu udziału pozarolniczych ogniw gospodarki żywnościowej w systemie obsługi produkcyjnej rolnictwa. Z doświadczeń krajów wysoko rozwiniętych gospodarczo wynika, że jedną z podstawowych tendencji ewolucji modelu podmiotowego usług produkcyjnych dla rolnictwa jest dynamiczny wzrost i decydujący udział pozarolniczych gałęzi gospodarki narodowej w tym modelu. Natomiast w naszym modelu organizacyjnym sfery usług wiodącą pozycję zajmują jednostki zaliczane do działu „rolnictwo”. Z danych zaprezentowanych w tabeli 5 wynika, że w 1980 r. jednostki te świadczyły ponad 70% ogółu usług produkcyjnych. Fakt ten świadczy wyraźnie o dyspropor-

Tabela 5

Sprzedż usług produkcyjnych dla rolnictwa według jednostek organizacyjnych (ceny bieżące)

Wyszczególnienie	Wartość usług w mln zł		Dynamika w %
	1975	1980	1980 : 1975
A. Jednostki zaliczane do działu rolnictwa	26231,7	35835,4	136,6
1) Obsługa rolnictwa	23406,2	31050,7	132,7
w tym:			
– przedsiębiorstwa podległe CZ Tech- nicznej Obsługi Rol- nictwa	6166,0	13572,7	220,1
– kółka rolnicze	14512,0	11080,5	76,4
– stacje hodowli zwierząt	600,4	824,6	137,3
– zakłady weterynarii	1562,2	2908,4	186,2
2) Produkcja rolnicza	2825,5	4784,7	169,3
– gospodarstwa podległe CZ Pań- stwowych Przedsię- biorstw Gospodarki Rolnej	2362,6	2797,5	118
– spółdzielnie produk- cyjne	462,9	1987,2	429,3
B. Jednostki spoza działu rol- nictwa	7780,2	15229,2	195,7
w tym rzemiosło prywatne	5613,0	10723,0	191,0

Źródło: Rocznik Statystyczny GUS 1981 - tab. 105 (472).

cjach w układzie podmiotowym usługodawców gospodarki żywnościowej¹¹. Rysują się one szczególnie wyraźnie w usługach dla gospodarki uspołecznionej. Tutaj udział usług realizowanych przez jednostki typu rolniczego w 1980 r. wynosił 86,9% ogółu usług.

Na tej podstawie można stwierdzić, że dotychczasowy rozwój usług produkcyjnych dla rolnictwa jest głównie wyrazem pogłębiania się społecznego podziału pracy w samym rolnictwie i rosnących tutaj stosunków kooperacyjnych. Biorąc zaś pod uwagę niższy poziom sił wytwórczych w tym dziale aniżeli w przemyśle i innych pozarolniczych ogniwach gospodarki żywnościowej, trudno zakładać, że może być on zdolny do takiego rozwoju kooperacji produkcyjnej we własnym zakresie, który

¹¹ Nie jest to dziedzina odosobniona w naszej gospodarce żywnościowej. Jak dowodzą badania A. Wosia, struktura gałęziowa naszej gospodarki żywnościowej jest strukturą tradycyjną, a obserwowane tempo jej przemian jest nie tylko wolniejsze niż w krajach wysoko uprzemysłowionych, ale także wolniejsze niż uzasadniałyby to osiągnięty przez nas poziom rozwoju społeczno-gospodarczego. Por. A. Woś, *Związki rolnictwa z gospodarką narodową*, Warszawa 1975, s. 242-243.

umożliwi społecznie pożądany wzrost nie tylko usług rolniczych, ale także remontowych, budowlano-montażowych, transportowych itp. Jeśli tak, to uzasadniona wydaje się teza o potrzebie głębokich zmian strukturalnych w modelu organizacyjnym sfery usług na korzyść (wydatnego wzrostu udziału pozarolniczych ogniw gospodarki żywnościowej.

Co prawda na przestrzeni ostatnich lat zarysowała się tendencja relatywnie szybszego wzrostu udziału jednostek spoza rolnictwa w świadczeniu usług produkcyjnych, jednak skala tego wzrostu, z 22,8% w 1975 r. do 29,8% w 1970 r., zwłaszcza w sytuacji niskiego poziomu w okresie wyjściowym, jest niewystarczająca tak z punktu widzenia potrzeb rolnictwa, jak i możliwości gospodarki narodowej.

Wszystko wskazuje więc, że w celu przełamania rozlicznych barier usługowych na drodze wzrostu i racjonalizacji produkcji rolniczej, niezbędna jest zmiana struktury przedmiotowej i podmiotowej modelu działalności jednostek usługowych. Zasadniczy kierunek tej zmiany to wzrost udziału usług przed i poprodukcyjnych, których świadczeniem powinny zajmować się przede wszystkim pozarolnicze działy gospodarki żywnościowej, począwszy od dużych wyspecjalizowanych jednostek usługowych przemysłu, budownictwa, transportu itd., a skończywszy na małych zakładach przemysłu drobnego i rzemiosła. Przyjęcie takiej orientacji w polityce rozwojowej usług sprzyjać będzie dyskutowaniu w praktyce korzyści płynących z ich funkcji ekonomicznych względem gospodarstw i jednocześnie osiaganiu maksymalnych korzyści produkcyjnych z jednostki nakładów zaangażowanych w tej dziedzinie gospodarowania społecznego.

ECONOMIC FOUNDATIONS OF THE DEVELOPEMENT OF PRODUCTIVE SERVICES FOR AGRICULTURE

Summary

The article is an attempt at defining economic foundations of the development of productive services in Polish agriculture. The results of deduction were empirically verified on the grounds of a statistical analysis of character and dynamics of structural changes of the system of productive services in the years of 1970 - 1980 and of their compatibility to preferences of individual and collective farms.

Results of the examination (proved that directions of changes in the sphere of productive services in our agriculture of the period in question were in general in keeping with regularities in that branch. Yet, the scale of those changes was such that it could not effect any substantial, socially needed transformations of the traditional structure of services.

Further improvement in a structure (subjects and objects) of the system of productive services of agriculture should be, above all concentrated in the direction of rapid development of services both ante- and post-productive as well as of off-farm service units.